

До причин трагедії під Крутами. Селянський рух у Чернігівській губернії в жовтні 1917 – січні 1918 рр.

За доби Української революції 1917–1921 рр. земельне питання набуло особливого значення, оскільки в умовах переважаючої більшості сільського населення практично вирішувало долю самої революції. Конфлікт сільського населення з державною владою зумовив крах проектів національно-демократичних сил у 1917–1918 рр., котрі не змогли пов'язати національне визволення із розв'язанням соціально-економічних проблем. Сучасна українська економіка має нагальну потребу у проведенні соціально виваженого та обґрунтованого аграрного реформування, яке обов'язково повинно враховувати історичний досвід та особливості окремих регіонів.

Одним з найбільш ґрунтовних радянських досліджень поставленої проблеми є монографія М.О.Рубача [1]. Автор подав багатий фактичний матеріал про аграрні перетворення радянської влади на Україні, в тому числі і в Чернігівській губернії в 1917 – на початку 1918 рр. Пізніша радянська історіографія набагато спрощує підхід М.О.Рубача до проблеми аграрних відносин. Короткий огляд усієї радянської літератури про Чернігівщину періоду революції зробив з позицій тодішньої методології М.К.Бойко [2]. Серед сучасних дослідників аграрна проблема привернула увагу Я.Й.Малика [3] та О.І.Ганжі [4]. Окрему групу джерел складають мемуари та історичні праці безпосередніх учасників подій 1917–1918 років на Чернігівщині: Д.І.Дорошенка [5], який поділяв погляди партії українських соціалістів-федералістів, В.К.Щербакова [6], З.Табакова [7], В.Г.Биструкова [8], котрі трактували події з більшовицьких позицій.

Незважаючи на певну увагу дослідників до даної проблеми, все ж ряд проблем залишилися невисвітленими або потребують переоцінки. В статті поставлено за мету дослідити засоби впливу політичних сил і партій на селянство Чернігівщини, причини, методи та наслідки селянського руху в жовтні 1917 – січні 1918 рр. Для розв'язання поставлених завдань залучено широку джерельну базу, передусім документи Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) та матеріали тогочасної преси.

Чернігівщина була типовою аграрною губернією з низьким рівнем урбанізації, 85% її населення складали сільські жителі. Селянський земельний фонд за переписом 1917 р. складав 77,3% загального земельного фонду губернії, 17,3% земель належало поміщикам [9, арк. 36]. Отже,

основна частина земель знаходилась у руках селянства, і питома вага селянських земель з 1877 до 1917 рр. зросла у 1,5 рази. Логічно, при значному збільшенні селянського землеволодіння повинна була б збільшитися і середня землезабезпеченість на господарство. Але цього не сталося, адже відбувався значний приріст населення і, як наслідок, утворення нових господарств. Кількість селянських господарств зросла за цей же час більше ніж у двічі. Отже, за 40 років середній розмір селянського землеволодіння практично не змінився і становив близько 7 дес. Зростання селянського землеволодіння не знімало гостроти земельного питання, адже 18,3% господарств були безземельними, майже половина мали до 4 дес. [10, с. 8–10, 13]. Таким чином, аналіз статистичних матеріалів дозволив передбачити, що навіть конфіскація поміщицької землі не розв'язувала земельне питання в губернії.

Починаючи з березня 1917 р., практичне розв'язання земельного питання на місцях брали на себе виконавчі, земельні, продовольчі комітети разом з повітовими комісарами. Хоч Тимчасовий уряд не наполягав на створенні волосних та сільських комітетів, на Чернігівщині вони організовувалися мало не в кожній волості та селі і виявилися найбільш радикальними у всій системі органів влади на місцях. Більшість повітових земельних комітетів намагались утримати населення від самочинних дій. Проте сільські комітети віднайшли радикальний варіант, застосувавши примусову оренду поміщицької землі. Поміщики під тиском новостворених місцевих органів влади йшли на поступки селянству, намагаючись обмежитися здачею землі в оренду, щоб зберегти її у своїй власності. Нерідко примусова оренда зачіпала інтереси орендарів-селян, особливо хуторян та відрубників. Глухівський повітовий земельний комітет дозволив віддавати за оренду не половину, а третину врожаю, що зачіпало інтереси не лише поміщиків, а й дрібних власників, у тому числі солдаток, що мали від 1 до 20 дес. землі і змушені були їх здавати через мобілізацію чоловіків на фронт [11, с. 4].

Як центральні, так і місцеві органи влади намагалися всіма зусиллями не допустити втрати контролю над діями селян. Однак на державному рівні проблема у руслі вимог селянства не вирішувалася: ні Тимчасовий уряд, ні Центральна Рада не зрушили вирішення аграрного питання. Прокадетська газета "Чернігівський край" політику влади, яка сподівалася зайнятися реформами тільки після заспокоєння населення, оцінила як безперспективну [12, с. 2].

Найбільший вплив на селянство Чернігівщини мали есери. На півдні губернії селянські спілки підтримували українських есерів. У Ніжинському,

Борзнянському, Остерському повітах вони були організовані майже в усіх населених пунктах. Про створення нових організацій селянської спілки на місцях, про підтримку їх ідей повідомлялося мало не в кожному номері газети "Народне слово". В північних повітах були представлені як селянські спілки, так і селянські союзи, між якими існувало суперництво за вплив [13, арк. 20, 91, 101, 222, 266]. Хоч програми українських та російських есерів практично не відрізнялися, вони мали розбіжності у національному питанні. Ближче до виборів в Установчі Збори стосунки між УПСР та РПСР загострилися, тому III губернський селянський з'їзд на початку жовтня визнав за необхідне організувати селянство Чернігівщини виключно навколо Української селянської спілки [14, с. 6–7]. Партіям, які не поділяли есерівського принципу соціалізації землі, важко було розраховувати на підтримку селянства. Хоч редактори "Чернігівського краю" абсолютно справедливо констатували: "Щоб виконати обіцянки соціалістів і більшовиків, необхідно анексувати щонайменше дві Німеччини" [15, с. 2–3]. Однак селянство Борзнянщини не сприймало гасла Народної соціалістичної партії, яка пропонувала зберегти дрібну і середню земельну власність, а велику скасувати шляхом примусового викупу. Есерівську програму в с.Оленівка підтримали одностайно [13, арк. 127].

Селянство Чернігівщини було строкатим як за своїми політичними переконаннями, так і за вимогами до аграрного законодавства. Підтвердженням цього може стати Людновська волость Новозибківського повіту, де існували дві течії щодо вирішення земельного питання. Заможні селяни вважали за необхідне залишити у власності від 8 до 15 дес. землі на господарство, а зайві площі викупити за ринковими цінами. Бідніше селянство пропонувало скасувати власність на землю, бо "вона повинна бути доступною, як вода і повітря" [16, с. 10]. Нерідко селянство виступало за знищення власності на землю, але ця вимога уживалась у їх свідомості з вимогою "видати землю на все життя" [17, с. 9–10]. Тобто селянство абсолютно не оперувало тими термінами, які рясніли в усіх партійних аграрних програмах: націоналізація, соціалізація, усуспільнення, експропріація, в селянській правосвідомості не існувало різниці між поняттями "землеволодіння" та "землекористування".

З осені зростав вплив партії більшовиків, яка спромоглася привабити до себе селянські маси, особливо в північних повітах, простими та зрозумілими пересічному селянину гаслами, розрахованими на грубий ефект: "Землю – селянам", "Грабуй награване". На час жовтневих подій до більшовицької організації губернії входило 2,5 тис. осіб в основному в промислових центрах губернії. Як правило, більшовиками-агітаторами

були солдати або матроси з Кронштадту (Н.Точоний діяв у селах Ніжинщини, М.Чмир агітував селянство Хутора Михайлівського Глухівського повіту). Їх пропозиції з земельного питання були прості та зрозумілі: самовільно розправитися з поміщиками та розподілити їх землі поміж селянами [18, с. 61–62].

З початку жовтня розпочались погроми винокурень та горілчаних складів, які були спокусою після трьох років заборони продажу горілки. Починалося з масового пияцтва, за ним – пожежа, далі – погром маєтку або економії. За таким сценарієм розгортались події 2–3 жовтня, зокрема, в с.Нижньому Стародубського повіту, де був розгромлений винний завод, у якому зберігалось відер сто спирту. Селяни, "...виламавши двері і вибивши вікна, вдерлися до приміщення і, неначе святу хрещенську воду, черпали спирт глечиками, відрами і просто ротами. Якась жінка, перехилившись за спиртом, була натовпом вкинута в чан". Погромники чинили опір солдатам, що прибули зі Стародуба. В результаті загинуло кілька солдат і один селянин [19, с. 8].

Черга дійшла і до цукроварень. Особливо гострою була боротьба за землі цукрових заводів у південних повітах, де селянство вважало їх винуватцями земельного голоду, оскільки поміщики здавна здавали свої землі в оренду заводоуправлінням, а не сільським товариствам [13, арк. 24, 73, 104]. Справа швидко дійшла і до майна заможних селян, місцева ж влада виявилася безсилою організувати захист. З Ніжинського повіту повідомляли, що у дрібних землевласників селяни відбирали землі, мотивуючи тим, що вони не засіяні [20, с. 4]. Селяни с.Биківня Остерського повіту страждали через постійні пограбування їх солдатами, що силою зброї забирали гусей, курей, поросят, спустошували городину [21, с. 3].

Якщо більшовики З.Табаков [7] та В.Щербаков [6] пояснювали швидку "більшовизацію" селянства, особливо північних повітів губернії, значним впливом на нього російського пролетаріату і оцінювали подібне явище як зростання революційної свідомості мас, то, на думку Д.Дорошенка [5], основними причинами зростання ролі партії більшовиків були розклад армії та дезертирство. Наслідками цього явища, з його точки зору, були поширення руйнівних, дестабілізуючих настроїв серед селян, що унеможливило вирішення земельної справи шляхом реформ.

Становище в губернії на кінець жовтня – початок листопада складалося стихійно. Місцева влада була неспроможна встановити законність і порядок у губернії, захистити право власності на землю. Повітові комісари Новгород-Сіверського та Стародубського повітів у відчаї склали з себе повноваження [21, с. 3]. 11 жовтня відбулося перше засідання Комітету по

боротьбі з анархією під головуванням губерньського комісара Д.І.Дорошенка. Ухвалили звернутися до населення з відозвою по земельному та продовольчому питаннях, обговорювали проблему розподілу військових частин по губернії, охорони винних складів та заводів [22, с. 4]. Однак подібні рішення зупинити анархію вже не могли. Невирішеність земельного питання не давала змоги створити сильну й авторитетну владу і зміцнити позиції як Тимчасового Уряду, так і Центральної Ради на місцях. Тим часом голод, відчай, підбурювання соціалістичних партій та більшовиків спричинили некерований селянський рух, від якого постраждали не тільки поміщицькі господарства, а й господарства селян.

Невдовзі до губернії дійшли вісті про більшовицький переворот у Петрограді і про прийняття Декрету про землю. Ініціатива у вирішенні аграрного питання перейшла до більшовиків, які і не заперечували, що цей документ відповідає есерівській програмі з аграрного питання. На жовтневій події в Петрограді та Декрет про землю Центральної Рада відповіла прийняттям III Універсалу та додатками до нього, які виразно продемонстрували неясність та коливання української влади в аграрній політиці. Чернігівський губерньський земельний комітет, керуючись розпорядженнями Генерального Секретаріату, 24 листопада наказав волземельщикам брати на облік нетрудові землі, але управління ними залишити в руках адміністрації маєтків [1, с. 206–207], намагаючись врятувати власників від погромів та розтягування їх майна.

Місцеві органи влади південних та центральних повітів у своїй більшості намагались діяти відповідно до наказів українського уряду та губерньського земельного комітету. Так, сільський схід с.Петрівки Новобиківської волості Козелецького повіту, так і не зрозумівши туманні і складні законодавчі акти Центральної Ради з земельного питання, відправив до Києва представників, щоб з'ясувати, в чиєму розпорядженні повинна знаходитись економія Новобиківського цукрового заводу [23, арк. 34]. В листопаді 1917 р. волосні земельні комітети Остерського повіту під контролем повітового брали на облік нетрудові маєтки [24, арк. 17–19]. Однак наприкінці 1917 р. чітке виконання урядових розпоряджень було радше винятком, ніж правилом.

Ситуацію правдиво та влучно окреслив В.Щербаков, зазначивши, що село було віддане самому собі, воно йшло шляхом, на який стало напередодні Жовтневої революції, тільки після неї рух селянських мас ще посилювався. Під впливом збільшовичених солдат переобиралися волвиконкоми, земельні і продовольчі комітети, обрані влітку. Селяни на чолі з новообраними земельними комітетами захоплювали поміщицькі землі та землі інших "нетрудових" господарств, брали їх на облік та під охорону.

Проте і після постанови Новгород-Сіверського повітового з'їзду селянських депутатів про заборону самовільного захвату землі, в ніч з 18 на 19 грудня в повіті було розгромлено і спалено 30 економій, маєтків і хуторів [1, с. 203–204]. В с.Криски Кролевецького повіту 3 січня селяни в економії князя Долгорукого реквізували худобу і домашню птицю, а також мертвий інвентар, машини розкурочували, "щоб нікому в цілості не дісталось" [25, с. 9]. В маєтку Осовцових (х.Гамаївка) вчинили навіть кишенькові реквізиції, а з господаря зняли чоботи. В Стародубському повіті під керівництвом місцевих земельних комітетів маєтки описувались і розбирались по домівках, а "панські вигадки" – сільськогосподарські машини – розбивались [26, с. 4–5]. Особливо жорстокими були погроми в Почепі. Подібних прикладів можна навести безліч. З метою наведення порядку в окремих місцях почали створюватися ревкоми. Ревком с.Бігач Чернігівського повіту в грудні 1917 р. спішно зайнявся розподілом серед селянства 11 тис. відер спирту з місцевого заводу. Продавали по одному відру на двір (по 7 руб.). Запрошені були і селяни сусіднього Городнянського повіту, куди, за словами місцевої преси, поширився "бенкет під час чуми", який тривав цілий місяць [27, с. 4].

Прагнучи в критичний момент повернути довіру селянства, Центральна Рада під час наступу більшовиків на Київ 18 січня 1918 р. прийняла радикальний земельний закон. Він був дуже близький за змістом до Декрету про землю і прийнятий був з метою нейтралізації більшовицького впливу. Радянська історіографія намагалася переконати, що населення губернії з радістю зустрічало червоногвардійців, надавало їм допомогу та добровільно вступало до їх рядів. Натомість Д.Дорошенко [5] згадував, що в районі ст.Бахмач на початку грудня селянство з радістю зустрічало українські війська і виявляло страх перед більшовиками. Не варто забувати, що обидві армії в основному складалися з того ж селянства, обидві швидко розкладалися, і вже 19 січня червоні війська вступили до Чернігова.

Радянські історики намагалися довести, що аграрні процеси на селі після встановлення радянської влади мали переважно організований, а не стихійний характер. Однак матеріали Чернігівщини переконують погодитися з висновками провідних українського та російського істориків, В.Ф.Верстюка [28] та В.П.Булдакова [29]: конструктивні заходи з урегулювання найбільш соціально-економічних проблем у 1917 р. були вже неможливими в принципі.

Суспільство Російської імперії, та зокрема Чернігівської губернії з її перенаселенням, неродючими ґрунтами та відсутністю потужних промислових об'єктів, докотилося до тієї межі, яку можна описати лише в

термінах соціальної патопсихології. Розпочалася маргіналізація селянства, його соціальна та моральна деградація: пересічний селянин втратив довіру до влади, вибився із звичайного буття. А тут йому всі соціалістичні партії в унісон твердять про право розподілу поміщицьких земель між трудящим населенням без викупу, більшовики підштовхують зробити це власноруч і негайно. Руйнівна стихія котиться з північних губерній разом з поверненням з фронту світової війни деморалізованої армії, що складалася із селян, яких війна навчила застосовувати зброю. Саме на хвилі цієї деструктивної стихії більшовики прагнули утримати владу. Тому всі спроби Центральної Ради провести близькі до більшовицьких аграрні законопроекти організовано та легітимно заздалегідь були приречені на провал.

Цю думку можна підтвердити безліччю повідомлень місцевої преси про безперервні анархічні виступи, погроми та пограбування поміщицьких маєтків по всій губернії. У спогадах селян І.Ольховика та А.Сауленка зазначено, що поміщицькі маєтки в Новгород-Сіверському та Суразькому повітах були розгромлені, багато будівель спалено, реманент, худоба та меблі розтягнуті по дворах. Бібліотеку колишнього предводителя дворянства Судієнка (маєток в с.Очкін Новгород-Сіверського повіту) селяни розібрали на самокрутки, а картини відомих художників – на онучі. На х.Зурманові Суразького повіту навіть військовополонені німці та австрійці приєдналися до погрому поміщицького маєтку. Завершивши погроми економік, селянство взялося за підпали хуторів та побиття хуторян та відрубників. В с.Юрове Мглинського повіту навесні 1918 р. заможні селяни, лежачи на землі обличчям донизу під прицілом гвинтівок озброєного загону односельців-бідняків, змушені були погодитися на зрівняльний переділ всіх земель. Подібні події мали місце у Новгород-Сіверському повіті [29, с. 115]. Заслуговує на увагу висновок В.Щербакова про те, що на Чернігівщині не було організованого більшовизму, а влада на місцях формувалася під тиском радикально налаштованих мас.

Саме в таких умовах, коли основна частина населення воліла вибороти собі зайву десятину землі всупереч будь-яким моральним нормам і проблема української державності у селянській свідомості відходила на другий план, 29 січня відбувся символічний бій під Крутами. Напіврозкладені червоні частини, які спрямовувалися на оволодіння Україною, були нечисленні. Однак захистити столицю та український уряд у ній виявилось нікому. На тлі цього розвалу ще виразніше постає героїзм та самопожертва захисників української державності, що намагалися не тільки захистити Україну від "чужинців-більшовиків", а протиставити загальному масовому психозу та бунту чітко сформульовані ідеали національної державності.

Література

1. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956.
2. Бойко Н.К. Литература о борьбе трудящихся Черниговщины за победу социалистической революции // Историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. – К., 1987. – С. 108–117.
3. Малик Я. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр). – Львів, 1996.
4. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К., 2000.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) // Український історичний журнал. – 1992. – №6, 7–8, 9, 12; 1993. – №1, 2–3.
6. Щербаков В.К. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // Летопись революции. – 1927. – №2. – С. 31–68.
7. Табаков З. Октябрьская революция на Черниговщине // Летопись революции. – 1922. – №1. – С. 143–170.
8. Быструков В.Г. Городнянщина в 1917–1918 гг. // Летопись революции. – 1925. – №4. – С. 104–131.
9. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-503, оп. 5, спр. 1а.
10. Бар Г. Эволюция землевладения Черниговщины // Бюллетень Губ-статбюро. – 1923. – №3–6. – С. 5–15.
11. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 6 сентября.
12. Черниговский край. – 1917. – 10 октября.
13. ДАЧО, ф. Р-4180, оп.1, спр. 1.
14. Черниговская земская газета. – 1917. – 10 октября.
15. Черниговский край. – 1917. – 18 октября.
16. Черниговская земская газета. – 1917. – 20 июня.
17. Черниговская земская газета. – 1917. – 18 июля.
18. Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине // Летопись революции. – 1926. – №2. – С. 60–78.
19. Черниговская земская газета. – 1917. – 3 ноября.
20. Черниговский край. – 1917. – 11 октября.
21. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 30 сентября.
22. Черниговский край. – 1917. – 12 октября.
23. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 1060, оп. 1, спр. 26.
24. ДАЧО, ф. Р-505, оп. 1, спр. 1.
25. Черниговская земская газета. – 1918. – 19 января.
26. Черниговская земская газета. – 1918. – 9 февраля.
27. Известия Городнянского совета рабочих, крестьянских и солдатских депутатов. – 1918. – 25 января.

28. Верстюк В. Українська Центральна Рада та її універсали: третій та четвертий // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С. 3–14.

29. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М: РОССПЭН, 1997.

30. Игрицкий И.В. 1917 год в деревне. Воспоминания крестьян. – М.; Л., 1929.

М.В.Горох

Управлінська вертикаль та кадрова політика Торгсину (на прикладі Чернігівської обласної контори)

Запорукою успіху в діяльності будь-якої організації є наявність професійних та кваліфікованих працівників, чітке розмежування сфер впливу та функцій персоналу, а також зрозуміла вертикаль підпорядкування підлеглий–керівник. Звичайно, це лише частина формули успіху, але досить важлива її частина. Від ефективного управління в установі, скоординованості дій, спрямованих на досягнення окреслених цілей, "людського чинника" залежить кінцевий результат. Особливо актуальним усе це стає, якщо на цю організацію "партією та урядом покладено завдання надати країні додаткове джерело валюти, якої... не досить багато" [1].

Діяльність системи Торгсину та її кадрова політика й сьогодні є малодослідженою в історичній літературі. Окреслені питання піднімалися лише фрагментарно. Так, В.І.Марочко, О.О.Осокіна та І.В.Павлова в своїх працях згадують про кадровий та національний склад мережі, але наведена ними інформація не дає цілісної картини, адже вони досліджували зовсім інші аспекти діяльності Торгсину [2]. Висвітленню функцій приймача цінностей та роботи пунктів скуповування цінностей присвятила свою статтю "Золотая лихорадка по-советски" О.О.Осокіна [3]. Дане дослідження є спробою на прикладі Чернігівської обласної контори "Торгсин" окреслити управлінську вертикаль облконтори та її відділень, а також проаналізувати її кадрову політику.

Всесоюзна контора "Торгсин" виникла влітку 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі з метою спецобслуговування іноземних туристів [4]. В січні 1931 р. вона була реорганізована в окреме об'єднання, яке на Україні мало філіали. З серпня 1931 р. розпочала свою роботу харківська контора Торгсину [5]. До моменту створення областей на Україні спостерігалася двовладдя всеукраїнської та харківської контори. З появою областей